

УДК 347.72.032.1

Олексій Артикуленко,

здобувач

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА НЕВИРІШЕНІ ПИТАННЯ

Стаття присвячена розгляду невіршених питань правосуб'єктності юридичної особи у контексті розгляду норм приватного права та позицій фахівців цивільного та господарського права. Акцентовано увагу на декількох основних проблемних аспектах щодо відсутності нормативного закріплення поняття «цивільна правосуб'єктність» в нормах чинного законодавства, застосування на рівні кодифікованих актів України різних понять – «правосуб'єктність» та «компетенція», – які відображають однакову змістовну наповненість одного й того ж правового явища, а також можливість використання категорії «цивільна правосуб'єктність» юридичної особи для інших галузей права.

Ключові слова: юридична особа, правоздатність, дієздатність, суб'єкт права, учасник цивільних правовідносин.

Постановка проблеми. Правосуб'єктність – категорія, яка міцно встановилася в цивілістичній теорії та науці, хоча законодавство відповідної термінології не використовує. Взагалі наука цивільного права, з незрозумілих причин, віддає пріоритет вивченню категорії «правосуб'єктність» у контексті дослідження проблематики правового статусу фізичних осіб, залишаючи майже без уваги питання виникнення, зміни та припинення її у юридичних осіб. Лише окремі праці цивілістів можна зарахувати до тієї категорії наукових робіт, які висвітлюють проблематику правосуб'єктності юридичних осіб. Це напрацювання А.В. Венедиктова, В.І. Борисової, С.М. Братуся, Ю.М. Жорнокуя, А.В. Зеліско, О.І. Зозуляк, Н.В. Козлової, В.М. Кравчука, О.А. Пушкіна, І.В. Спасибо-Фатєєвої та інших. Проте вказані напрацювання, порівняно з вивченням правосуб'єктності фізичних осіб, є недостатніми у контексті зміни економічних умов ведення підприємницької діяльності, зміни політичного вектору України (в тому числі й рецепції окремих положень європейського законодавства) та розвитку нових технологій, що призводить до новітніх підходів у суб'єктному складі учасників цивільних відносин (наприклад, обговорюється питання про наділення штучного інтелекту правами суб'єктів цивільних відносин (соціологізація штучного інтелекту) [1].

Метою статті є з'ясування окремих питань правосуб'єктності юридичної особи, які на сьогодні не мають однозначної відповіді у законодавстві та правовій доктрині.

Виклад основного матеріалу. З'ясування проблемних питань поняття, змісту та осо-

бливостей правосуб'єктності юридичних осіб натикається на невіршеність загальних цивілістичних підходів до розуміння самої категорії «правосуб'єктність». В юридичній літературі зазначено, що причина відсутності нормативного закріплення поняття «цивільна правосуб'єктність» пов'язана швидше із причинами не лише галузевого, але й загального теоретико-правового характеру – належність поняття «правосуб'єктність» до «категорій права» та існуючу у доктрині тенденцію до виокремлення, умовно висловлюючись, «різногалузевих правосуб'єктностей», у тому числі юридичних осіб.

Відсутність легально закріпленого поняття правосуб'єктності не означає, що його не існує і воно не використовується у цивільному законодавстві. У контексті ст. 91 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) «Цивільна правоздатність юридичної особи» та ст. 92 ЦК України «Цивільна дієздатність юридичної особи» варто звернути увагу, що відповідною крапкою для розуміння цих категорій для юридичної особи є аналоги, які застосовуються вимогами ст. ст. 25 та 30 ЦК України щодо фізичної особи. Зокрема, в ЦК України закріплено визначення правоздатності та дієздатності, що отримали найбільшу підтримку в цивілістичній доктрині.

У питаннях правосуб'єктності юридичних осіб в ЦК України введено цілу низку положень, що є відмінними від тих, що існували раніше. Наприклад, на відміну від ЦК УРСР, який закріплював спеціальну (цільову) правоздатність юридичної особи (ст. 27), ЦК України визнав загальну правоздатність юридичної особи (ч. 1 ст. 91 ЦК України). Тим самим розширено (збільшено) об'єм правоздатності будь-якого із суб'єктів, який

має ознаки (властивості) юридичної особи. Такий підхід є загальним правилом і він поширюється на всі види юридичних осіб незалежно від мети їх створення. Отже загальна (універсальна) правоздатність визнається за всіма юридичними особами.

Звертає на себе увагу такий факт. Якщо чітко дотримуватися вимог ЦК України, який закріпив єдину підставу виокремлення юридичних осіб приватного права – порядок створення (ч. 2 ст. 81), то до таких юридичних осіб мають бути віднесені, наприклад, політичні партії, та профспілки, благодійні та інші невідприємницькі організації. Натомість, законодавчі акти, що визначають їх правове становище, на відміну від ч. 1 ст. 91 ЦК України, закріплюють не загальну, а спеціальну правоздатність (ст. 2 Закону України «Про професійні спілки, їх права і гарантії діяльності», ст.ст. 11, 21, 39 Закону України «Про громадські об'єднання»). Отже можна констатувати існування конкуренції норм між ЦК України та вказаними спеціальними нормами. У цьому разі останніми слід керуватися при визначенні виду правоздатності вказаних організацій. Це означає, що правоздатність профспілок та громадських об'єднань є спеціальною. Отже виключити можливість введення в оману щодо загальної правоздатності всіх юридичних осіб можна було б, сформулювавши норму ч. 1 ст. 91 ЦК України як відсилочну.

Правило про закріплення загальної правоздатності щодо усіх юридичних осіб слід сприймати з певними винятками [2, с. 176]. Слід звернути увагу на п. 3.8 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України № 11 від 29.05.2013 р. «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» [3], в якому вказано, що цивільна правоздатність юридичної особи, за загальним правилом, є універсальною. Одночасно винятки із зазначеного правила встановлюються законом. Зокрема, ст. 86 ЦК України передбачено, що невідприємницькі товариства можуть поряд із своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність за умов, що інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню.

Фактично лише підприємницькі організації мають загальну правоздатність. Однак із цього загального правила є виключення і закон може встановлювати спеціальну пра-

воздатність підприємницьких організацій на окремих ринках. Так, наприклад, не викликає сумніву визнання спеціальної правоздатності у банків, страхових компаній, інших фінансових установ. Таким чином, виключенням із загального правила про загальну правоздатність юридичних осіб є, по-перше, підприємницькі організації, що здійснюють виключні види діяльності, що їй володіють виключною правосуб'єктністю, по-друге, невідприємницькі організації в силу прямої вказівки норм спеціальних законів, що закріплюють їх правове становище.

Певну суперечність у розуміння правосуб'єктності юридичної особи вносить відсутність єдиного розуміння категорії «правосуб'єктність» взагалі. Так, запропоноване СС. Алексєєвим розуміння правосуб'єктності як визнаної правопорядком юридичної якості особи, як абстрактної можливості бути суб'єктом права [4, с. 138] сприйняте як в загальній теорії права, так і в теорії цивільного права. Наведена думка отримала подальший розвиток в ідеї про те, що не природа, не суспільство, а лише держава в дійсності визначає, хто і за яких умов може бути суб'єктом права, а, як наслідок, і учасником правовідносин, які якості він повинен мати. Лише законом може встановлюватися і визнаватися та особлива юридична якість, чи властивість, яка дозволяє особі чи організації стати суб'єктом права. Ця якість чи властивість має назву правосуб'єктність [5, с. 646]. У повному ступені сказане стосується також і правоздатності та дієздатності, які є елементами правосуб'єктності юридичних осіб.

Наведення бачення правосуб'єктності не є єдиним в юридичній науці. Зазначається, що походження «правоздатності» жодним чином не пов'язується з позитивним правом, оскільки правоздатність це специфічна невід'ємна властивість людини, з якою вона вступає у світ в момент народження і яка забезпечуватиме її природне право на життя, вона є природною здатністю людини мати загальні права і обов'язки [6, с. 66]. Вважаючи, що категорія «правосуб'єктність» має існувати на рівні доктринальному, а не законодавчому, А.В. Зеліско підтримує точку зору про те, що правосуб'єктність означає характеристику суб'єкта права, тобто здатність бути носієм прав та обов'язків [7, с. 124].

Вважаємо, що відсутність єдиного розуміння категорії «правосуб'єктність» на доктринальному рівні викликана існуванням декількох теорій правосуб'єктності – теорією волі (Ф.-К. фон Савіньї)¹, теорією інтересу (Р. фон Іеринг), теорією юридичної особистості та комбінаційних теорій, які щодо тлумачення правосуб'єктності суб'єкта ци-

¹ Від вольової теорії правосуб'єктності слід відрізнити інші теорії, хоча вони ґрунтуються на її основних постулатах. До їх числа варто віднести 1) психологічну теорію (Л. І. Петражицький) та 2) класову теорію (економічну) (К. Маркс).

вільного права поєднували в собі елементи теорій волі та інтересу [8, с. 27–52]. Використання формально-юридичного підходу, що суб'єктом права є той, хто визнаний як такий об'єктивним правом відрізняється від теорій інтересу та волі зовсім не тим, що він знімає питання про нижню межу (умови визнання) правосуб'єктності. Проте, такий підхід надає можливість визнати суб'єктом права будь-кого (хоча й чисто теоретично). Такий підхід безпосередньо стосується нині існуючих теорій щодо визначення поняття «юридична особа».

Наступним проблемним аспектом у визначенні правосуб'єктності юридичних осіб є питання і про узгодженість законодавчого підходу під час визначення якісної характеристики підприємницьких організацій в ЦК України і Господарському кодексі України (далі – ГК України). У ГК України застосовується категорія «господарська компетенція», натомість цей нормативний акт взагалі не використовує категорію «правосуб'єктність» та її різновиди – правоздатність та дієздатність.

ГК України (ч. 1 ст. 55, ч. 1 ст. 207) на відміну від ЦК України використовує категорію «господарська компетенція», яка визначається як сукупність прав та обов'язків суб'єкта господарювання. Доцільність допущених відмінностей у підходах законодавця під час визначення одного й того ж явища – юридичної характеристики (юридичної якості) суб'єкта є досить сумнівною. Однак В.С. Щербина вважає, що якщо в цивільному законодавстві і цивільному праві «канонічними» є категорії право- і дієздатності, що в своєму поєднанні утворюють «правосуб'єктність», то в господарському законодавстві і господарському праві України вживається термін «господарська компетенція» [9, с. 17], відповідно через неї виражається категорія «правосуб'єктність» в науці господарського права, яка традиційно досліджується «в теорії через «праводієздатність» [9, с. 11]. Отже, визначаючи поняття «компетенції» ширшим за обсягом, ніж поняття «правоздатності» та «дієздатності», вчені-господарники в такий спосіб виводять

його за межі традиційних галузей права і включають у господарське право. Наведені позиції мають низку критичних зауважень².

В юридичній літературі існує й компромісна точка зору, за якою компетенція та правосуб'єктність юридичної особи – це різні правові категорії, кожна з яких визначає одну із сторін її самостійності. Ці поняття не слід ототожнювати чи порівнювати залежно від обсягу, їх слід розглядати у взаємозалежності та взаємодії, адже більшість правових питань, які виникають у сфері господарювання, неможливо вирішити, спираючись лише на правосуб'єктність чи компетенцію. Але при цьому перевагу слід надавати цивільній правосуб'єктності юридичної особи, яка, як елемент правового статусу останньої, виступає передумовою набуття суб'єктивних цивільних прав та обов'язків [2, с. 23–24, 31]. Викладене свідчить про необхідність узгодження положень ЦК та ГК України.

Щодо проблематики виокремлення «різногалузевих правосуб'єктностей» та місця в них цивільної правосуб'єктності варто зазначити відсутність єдиної думки науковців з цього питання та існування трьох наукових позицій.

Відповідно до першої не слід особливо виділяти цивільну правосуб'єктність, а взагалі вказати загальну правосуб'єктність. Інакше складається враження, що конструкція юридичної особи слугує лише для обслуговування цивільних правовідносин [12, с. 82–83]. За другим підходом основна ідея ґрунтується на тому, що юридична особа є носієм цивільної, адміністративної, фінансової, трудової та інших правосуб'єктностей, а вид правосуб'єктності визначається, в такому разі, метою і завданнями, які реалізуються юридичною особою і які зумовлюють її значення у правовому статусі юридичної особи [13, с. 402]. У протиположному виокремлюється третя позиція, за якою пріоритет варто надавати саме цивільній правосуб'єктності юридичної особи, участь же в адміністративних, трудових та інших правових зв'язках є наслідком реалізації відповідної правосуб'єктності. Зокрема, Н.В. Козлова вказує, що правосуб'єктність юридичної особи має, в першу чергу, цивільно-правовий характер в силу того факту, що вона створюється, функціонує та припиняє свою діяльність відповідно до норм цивільного права [14, с. 126].

К.А. Флейшиць стверджує, що правоздатність є необхідною лише для цивільних правовідносин. Особа є носієм інших нецивільних прав та обов'язків не тому, що вона може бути їх носієм, а тому, що набуває їх згідно закону або інших підстав [15, с. 267].

²Зокрема, А.В. Венедіктов стверджував про потребу у розмежуванні цивільної та адміністративної правосуб'єктності, виступаючи проти «тенденції спотворити цивільно-правові та адміністративно-правові відносини в рамках єдиного господарського права» [10, с. 641–642]. Відповідно варто підтримати думку, що поняття «компетенція» є характерним для відносин влади і підпорядкування, тому, на погляд С.О. Лозовської, не є можливим застосування поняття компетенції під час характеристики юридичних осіб як суб'єктів цивільного права [11, с. 134].

Погоджуючись з наведеним, А.В. Зеліско вважає цивільну правосуб'єктність юридичної особи первинною, конститутивною та пріоритетною [7, с. 126–127].

Не дивлячись на те, що конструкція юридичної особи використовується не лише цивільним правом, але й іншими галузями, зважимо на те, що правосуб'єктність юридичної особи має цивільно-правовий характер.

У юридичній літературі навіть висловлена точка зору про недоцільності використання категорії «правосуб'єктність», що пояснюється «штучністю»³ її походження, відсутністю реального змісту та стверджується, що всю повноту характеристик суб'єкта цивільного права можна розкрити через цивільну правоздатність та цивільну дієздатність [17, с. 18] або «праводієздатність». З таким підходом не погоджується О.І. Зозуляк, вказуючи, що правосуб'єктність виступає чи не єдиним узагальнюючим поняттям, яке виражає статус суб'єкта права в цілому [2, с. 13], хоча в подальшому сама собі суперечить вказуючи, що правосуб'єктність вже виступає складовим елементом правового статусу особи, і в цьому проявляється основна її цінність [2, с. 16] або цивільна правосуб'єктність є такою характеристикою особи, при якій правоздатність та дієздатність виступають передумовою формування правового статусу останньої [2, с. 18]. З таким підходом навряд чи можна погодитися, бо «статус суб'єкта» не є тотожним поняттю «правосуб'єктність», оскільки останній – це наявність у особи певного «набору» прав та обов'язків, у той час як правосуб'єктність – це передумова до можливості бути учасником цивільних відносин. У цьому контексті зважимо, що категорія правосуб'єктності закріплює коло осіб, які володіють здатністю виступати носіями суб'єктивних прав та обов'язків (виділено мною. – О. А.), визначає загальне правове становище, закріплене нормами цивільного права.

³У той же час висловлена думка, за якою потреба у використанні поняття «правосуб'єктність» обумовлена, по-перше, необхідністю розмежування правосуб'єктності як здатності суб'єкта мати права та нести обов'язки, а також набувати та здійснювати ці права та виконувати обов'язки своїми діями із суб'єктивними правами та обов'язками у правовідношенні, де праву однієї особи кореспондує обов'язок іншої і навпаки. По-друге, необхідністю розмежування понять «обмеження прав як елементів правосуб'єктності» та «обмеження прав у правовідношенні», оскільки обмеження прав як елементів правосуб'єктності здійснюється не через обсяг кореспондуючих обов'язків, а через встановлення загальних заборон або обов'язків на користь необмеженого кола осіб, додержання яких є необхідним для того, щоб вступити у правовідносини [16, с. 7].

Висновки.

На підставі викладеного доходимо висновку, що:

1. Юридичні особи повинні мати правосуб'єктність, яка означає здатність конкретної особи визнаватися учасником цивільних правовідносин. Наявність у особи правосуб'єктності допускає наявність у неї правоздатності, дієздатності, деліктоздатності та інших елементів правосуб'єктності, які такий суб'єкт отримує в результаті наділення його правами та обов'язками відповідно до норм цивільного законодавства. Поєднання всіх цих складових означає, що особа, що володіє ними, є суб'єктом цивільного права.

2. У контексті співвідношення норм ЦК України (ст. 91, 92) та ГК України (ст. 55) вважаємо, що незалежно від того яким нормативно-правовим актом визначається правове становище юридичної особи, щодо неї мають застосовуватися загальні положення ЦК України про її правоздатність та дієздатність. Відповідні норми є загальними та свідчать про визнання загальної правосуб'єктності за всіма юридичними особами. При цьому положення ст. 91 та ст. 92 ЦК України мають визнаватися бланкетними (відсилочними) щодо положень відповідних спеціальних нормативних актів, у тому числі й ГК України.

Виключенням із загального правила про загальну правоздатність юридичних осіб є, по-перше, підприємницькі організації, що здійснюють виключні види діяльності, що й володіють виключною правосуб'єктністю, по-друге, непідприємницькі організації в силу прямої вказівки норм спеціального законодавства, яке встановлює їх правове становище.

3. Призначення категорії правосуб'єктності як загальної передумови участі в цивільних правовідносинах полягає в тому, що за своєю роллю в механізмі правового регулювання правосуб'єктність виступає як засіб фіксації (закріплення) кола суб'єктів – осіб, які мають здатність бути носіями суб'єктивних прав та обов'язків, визначає закріплене нормами права загальне правове становище суб'єктів.

Список використаних джерел:

1. Calo R. Robots in American Law. // Legal Studies Research Paper No. 2016-04. URL: <http://ssrn.com/abstract=2737598>.
2. Зозуляк О.І. Реалізація цивільної правосуб'єктності юридичних осіб у договірній формі: монографія / О.І. Зозуляк. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2012. 216 с.
3. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова

ва Пленуму Вищого господарського суду України № 11 від 29.05.2013 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.

4. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2-х т. Т. 2. М.: Юрид. лит., 1981. 360 с.

5. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учеб. / М.Н. Марченко. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 756 с.

6. Ромовська З.В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: Атіка, 2005. 560 с.

7. Зеліско А.В. Підприємницькі юридичні особи приватного права як суб'єкти цивільних відносин: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2016. 445 с.

8. Белов В.А. Гражданское право. Общая часть. Т. II. Лица, блага, факты: учебник. М.: Изд-во Юрайт, 2011. 1093 с.

9. Щербина В.С. Суб'єкти господарського права: монографія В.С. Щербина. К.: Юрінком Інтер, 2008. 264 с.

10. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность. М., Л.: АН СССР, 1948. 839 с.

11. Лозовская С.О. Правосубъектность в гражданском праве: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Моск. гос. юрид. акад. М., 2003. 220 с.

12. Мавліханова Р.В. Виробничі кооперативи як суб'єкти цивільного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2005. 225 с.

13. Якушев В.С. Институт юридического лица в теории, законодательстве и на практике. Антология уральской цивилистики. 1925. – 1989 гг.: сб. статей. М., 2001. С. 398–410.

14. Козлова Н. В. Правосубъектность юридического лица. М.: Статут, 2005. 476 с.

15. Флейшиц Е.А. Соотношение правоспособности и субъективных прав. Вопросы общей теории советского права. М.: Госюриздат, 1960. С. 267–282.

16. Курбатов А.Я. Правосубъектность кредитных организаций: теоретические основы формирования и проблемы реализации: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2009. 26 с.

17. Суб'єкти гражданского права / отв. ред. Т.Е. Абова. М.: Ин-т государства и права РАН. Центр цивилист. исслед., 2000. 125 с.

Статья посвящена рассмотрению нерешенных вопросов правосубъектности юридического лица в контексте рассмотрения норм частного права и позиций специалистов гражданского и хозяйственного права. Акцентировано внимание на нескольких основных проблемных аспектах в отношении отсутствия нормативного закрепления понятия «гражданская правосубъектность» в нормах действующего законодательства, применения на уровне кодифицированных актов Украины различных понятий – правосубъектность и компетенция, – которые отображают одинаковое содержательное наполнение одного и того же правового явления, а также возможность использования категории «гражданская правосубъектность» юридического лица для других отраслей права.

Ключевые слова: юридическое лицо, правоспособность, дееспособность, субъект права, участник гражданских правоотношений.

The article is focused on the consideration of unresolved issues of legal personality of a legal entity in the context of reviewing the norms of private law and positions of specialists in civil and commercial law. The author has paid attention on several main problem areas regarding the lack of normative consolidation of the concept of «civil legal personality» in the norms of the current legislation; the application of various concepts at the level of codified acts of Ukraine – legal personality and competence – which reflect the same content of the same legal phenomena, as well as the possibility of using the category of «civil legal personality» of a legal entity for other branches of law.

Key words: legal entity, legal capacity, transactional capacity, subject of law, participant in civil legal relations.

